

Γεωγραφίες

Αρ. 24 (2014)

Γεωγραφίες, Τεύχος 24, 2014

ΑΠΟ ΤΟ ΥΛΙΚΟ ΤΩΝ ΟΝΕΙΡΩΝ. Ο ΦΑΛΗΡΙΚΟΣ ΟΡΜΟΣ ΣΕ ΜΙΑ ΑΚΟΜΗ ΜΕΓΑΛΗ ΑΦΗΓΗΣΗ

Μαρία Μάρκου

ΑΠΟ ΤΟ ΥΛΙΚΟ ΤΩΝ ΟΝΕΙΡΩΝ Ο ΦΑΛΗΡΙΚΟΣ ΟΡΜΟΣ ΣΕ ΜΙΑ ΑΚΟΜΑ ΜΕΓΑΛΗ ΑΦΗΓΗΣΗ

Μαρία Μάρκου*

Περίληψη

Στα υδάτινα μέτωπα και τα παλιά λιμάνια των πόλεων στήνεται, τα τελευταία τριάντα χρόνια, το αστραφερό τοπίο του ανταγωνισμού για την προσέλκυση επενδύσεων και επισκεπτών, οι επιχειρήσεις ανάπλασης «ναυαρχίδες» που υπηρετούν το μάρκετινγκ των πόλεων περισσότερο από την κοινωνικο-οικονομική τους ανασυγκρότηση. Διαμορφώνοντας πεδία επιχειρηματικότητας αδιαπέραστα από το δημόσιο διάλογο, συχνά καταλήγουν να σφετερίζονται τους κοινωνικούς και συμβολικούς πόρους των πόλεων, αγνοώντας τις ανάγκες και τις επιλογές του πληθυσμού και ενισχύοντας τις διαχωριστικές πιέσεις. Η ανάπλαση του Φαληρικού Όρμου, ως έργο «ναυαρχίδα», συμβάλλει με υψηλού προφίλ πολιτιστικές υποδομές στην αναδιατύπωση, με καταναλωτικούς όρους, της κυρίαρχης αφήγησης για το μητροπολιτικό ρόλο του τόπου αυτού, η οποία διατρέχει τη νεώτερη ιστορία της πόλης και έχει εδραιωθεί μέσα από δύο ολυμπιάδες, αγνοώντας τη δυναμική και τις ανάγκες των παράκτιων συνοικιών. Αναδεικνύει έτσι την πιο κυνική πλευρά του μετα-μοντέρνου σχεδιασμού που βάζει την «αναβάθμιση» του χώρου πριν από το δικαίωμα σ' αυτόν.

Such stuff as dreams are made on. The Faleron Bay through another grand narrative

Maria Markou

Abstract

Regenerated water fronts and old harbors offer, for over thirty years, the gleaming landscape of cities' competition to attract investment and visitors. As an element of the cities' marketing, the «flagship» regeneration projects promote tourism, entertainment and venture, rather than the reconstruction of urban socio - economic base. Ignoring the needs and choices of urban population, they lead to usurp local economic as well as symbolic resources. The «flagship» development project of Faleron Bay uses its high-profile cultural infrastructure for the goals of the city marketing, reformulating, in consumption terms, the dominant narrative about the metropolitan role of the coast, which is established through the holding of two Olympiads, while it is in contrast with the dynamics and needs of the coastal neighborhoods. Ignoring them, the ongoing regeneration project highlights the more cynical side of the planning, which puts the «upgrading» of space before the right to it.

Prospero «Our revels now are ended (...)

Are melted into air, into thin air (...)
The cloud-capp'd tow'rs, the gorgeous palaces,
The solemn temples (...)
(...) We are such stuff
As dreams are made on; and our little life
Is rounded with a sleep».

W. Shakespeare, The Tempest, Act 4, scene 1, 148-158

Εικόνα 1. Το νέο κτίριο της Εθνικής Λυρικής Σκηνής
Πηγή: <http://www.nationalopera.gr/>

Χώροι και αφηγήσεις

«Τα έργα ναυαρχίδες ωθούν στην αναδημιουργία της εικόνας της πόλης μέσα από αστραφτερά κτίρια γραφείων, πολιτιστικά κέντρα και κομψά εμπορικά κέντρα. Γλέντι, ποιότητα και ψυχαγωγία συνθέτουν την Ουτοπία της μετα-βιομηχανικής πόλης που δεν περιγράφεται πια σαν κέντρο παραγωγής αλλά σαν κέντρο κατανάλωσης. Τέτοια έργα έχουν κεντρικό και κρίσιμο ρόλο στη μεταβολή της αντίληψής μας για την πολεοδομία» (Bianchini et al, 1992:249). Χρησιμοποιούνται στην προσπάθεια για την αναγέννηση των πόλεων τόσο που να πιστεύουμε ότι δεν υπάρχει στρατηγική αναγέννησης «χωρίς τα εμβληματικά έργα που παράγουν και πωλούν την εικόνα της οικονομικής ανάκαμψης, της επιχειρηματικότητας και της ανταγωνιστικότητας σε μια παγκοσμιοποιημένη οικονομία» (Doucet, 2007:5). Είναι οι διαφημιστικές πινακίδες ενός τόπου όπου μπορείς να ξοδέψεις και να επενδύσεις, αλλά είναι και αντικείμενα διαφημιστικής προώθησης για να πείσουν για την ανταγωνιστικότητα μιας πόλης (Smyth, 2005).

Εμβληματικά έργα ανάπλασης εντάσσονται συχνά στη διοργάνωση mega-events, όπως οι ολυμπιακοί αγώνες. Η πόλη που αναλαμβάνει μια τέτοια διοργάνωση δεν αποβλέπει στα άμεσα έσοδα από εισιτήρια, χορηγίες, τηλεοπτικά δικαιώματα ή από την τουριστική κίνηση, αλλά στο πολιτικο-επικοινωνιακό παιχνίδι με το οποίο συναρτάται η επιτυχία της διοργάνωσης (Searle, 2002) και το οποίο υπόσχεται στην πόλη την επανατοποθέτησή της στην παγκόσμια τουριστική αγορά. Η ακροαματικότητα της διοργάνωσης δίνει στην πόλη την ευκαιρία «να κάνει μια δήλωση στην

παγκόσμια σκηνή» (Gold & Gold, 2008:301). Οι αναπλάσεις υπογραμμίζουν αυτή τη δήλωση προσελκύοντας το τουριστικό βλέμμα που είναι διψασμένο για το νέο και το ασυνήθιστο, (Urry, 1990) και το ενδιαφέρον των επιχειρήσεων που αναζητούν θέσεις υψηλού κύρους. Γι αυτό και, συνήθως, όχι μόνο δεν εντάσσονται στον ευρύτερο σχεδιασμό αλλά καταλήγουν και να υπαγορεύουν τις προτεραιότητές του (Swynghedouw et al, 2002). Μας καλούν έτσι να ξεχάσουμε το είδος εκείνο του σχεδιασμού που δεν έχει πρωτίστως ανταγωνιστική αλλά αναδιανεμητική στόχευση (Bianchini et al, 1992), που δεν γίνεται με όρους ανταποδοτικότητας αλλά με όρους κοινής ωφέλειας (Harvey, 1989). Είναι, παρόλα αυτά, γνωστό ότι την οικονομική επιτυχία των μεγάλων διοργανώσεων σπάνια μοιράζονται οι πόλεις που τις φιλοξενούν με δέλεαρ τη βελτίωση της ανταγωνιστικότητάς τους (Hall, 2006). Το ίδιο αμφίβολη είναι και η επιτυχία των αναπλάσεων.

Τα υδάτινα μέτωπα προσφέρουν τις καλύτερες ευκαιρίες για να στηθεί, με συμπράξεις δημόσιου-ιδιωτικού τομέα, το αστραφτερό σκηνικό που υπηρετεί το μάρκετινγκ των πόλεων. Το σκηνικό αυτό είναι φτιαγμένο από το υλικό των ονείρων. Ο τουρισμός λειτουργεί μέσα από αφηγήσεις που είναι και δομές εξουσίας καθώς «η σημασιοδότηση ενός τόπου έχει πραγματικές επιπτώσεις στους ανθρώπους που τον ζουν» (Human, 1999:83)¹, «λειτουργεί μέσα από όνειρα, μύθους, φαντασιώσεις, μέσα από την υπερπραγματικότητα, την οριακότητα και τον ερωτισμό, τα υλικά που χρησιμοποιούνται και για την κοινωνική κατασκευή των τόπων»² (Lichrou, O'Malley & Patterson, 2008:33).

Με την προστακτική του reimagining ή του rethink the city, οι αναπλάσεις «ναυαρχίδες» εμφανίζονται σε χρόνο τετελεσμένο στη συλλογική συνείδηση, σαν η ανταγωνιστική κουλτούρα να γεννιέται με φυσικό τρόπο από μια συλλογική ενόρμηση λησμονιάς της εμπειρίας που μοιραζόμαστε του αστικού χώρου (Edwards, 1997). «Η σαγήνη τους προσφέρει αισθητικό λούστρο σε εμπορικά σχήματα που εξαφανίζουν κάθε ίχνος της τοπικής ιστορίας» (Miles, 2005:890). Στις παράκτιες και παρόχθιες ζώνες και τα λιμάνια των πόλεων, τα εμπορικά αυτά σχήματα θα βρουν τόπους συσσώρευσης της απαξιωμένης βιομηχανικής κληρονομιάς που τροφοδοτεί το παιχνίδι της κτηματαγοράς, κόμβους μεταφορών ζωτικούς για την τουριστική κίνηση. Θα βρουν τόπους ορατούς και προσβάσιμους, όπου συσσωρεύεται κατεξοχήν η αστική εμπειρία.

Αυτή η εμπειρία συνιστά το συμβολικό κεφάλαιο που επενδύεται στα πάρκα του τουρισμού και των πολυεθνικών επιχειρήσεων, στους «πόλους πολιτισμού» που θα αφηγηθούν τη νέα ταυτότητα των πόλεων. Αυτή την ταυτότητα θα εμπεδώσουν οι διαδικασίες εξευγενισμού, προσκαλώντας μας επιλεκτικά στην αιώνια νιότη των πόλεων. Γι αυτό και κρύβουν πάντα μια ιστορία υφαρπαγής χώρου ή εμπειρίας του χώρου, μια ιστορία σφετερισμού των κοινωνικών διαθεσίμων και της συλλογικής μνήμης μέσα από ένα σχεδόν τυπικό σενάριο (Friend of Zanetti, 2006):

Το πρελούδιο είναι συνήθως ο μηντιακός θρήνος για την «υποβάθμιση», η απαρίθμηση φυσικών, κοινωνικών και ηθικών κινδύνων και χαμένων ευκαιριών, ο στιγματισμός των τόπων και των πληθυσμών που «δεν αξίζουν στην πόλη μας». Ακολουθούν οι σταυροφορίες για την «ανάκτηση» των τόπων από τον «υγιή» πληθυσμό και την «υγιή» επιχειρηματικότητα, με την επίκληση καλών πρακτικών από το διεθνή χώρο, με εντυπωσιακή εικονογράφηση. Εδώ είναι απαραίτητη η συμβολή ακαδημαϊκών και «δημιουργικών ομάδων» με αξιώσεις στην πρωτοπορία. Είναι αναπόφευκτη η διακριτική παρέμβαση των επίδοξων εταίρων του σχεδιασμού. Είναι εύλογη η δραστηριοποίηση των μηχανισμών καταστολής.

Θα παρουσιαστούν, στη συνέχεια, οι προτάσεις. Πάντα καινοτομικές, πράσινες, ανταποδοτικές, ολοκληρωμένες, με σεβάσιμες υπογραφές. Πάντα επείγουσες, για να μη χαθεί ένα πλεονέκτημα ή μια ευκαιρία. Λόγω του επείγοντος παρέλκει ο δημόσιος διάλογος. Σχεδόν πάντα, επιβάλλεται η δημιουργία ειδικού ρυθμιστικού πλαισίου (Swynghedouw et al, 2002).

Το σενάριο παρασιωπά, βέβαια, τη μακρυνά διαδικασία αποεπένδυσης ή και σκόπιμης καταστροφής που, πριν από τους τόπους, έχει υποβαθμίσει τη ζωή των ανθρώπων που κάποτε τους κατοίκησαν ή ακόμα τους κατοικούν, που τους θυμούνται και τους διεκδικούν όχι σαν μεταφορά αλλά σαν τρόπο να ζουν, των ανθρώπων που βιώνουν τον αποκλεισμό όταν αφήνουν τους τόπους πίσω τους. Αυτή η ζωή δεν έχει τόπο ούτε και λόγο στα προγράμματα «αναζωογόνησης» (Doucet, 2007: 11) κι όμως αναπνέει, κινείται στο περιθώριό τους, υπογραμμίζει έμπρακτα τις αστοχίες τους και τους αντιστέκεται. Παράγει το δικό της χώρο, από το υλικό ονείρων εκτός εμπορίου.

Εικόνα 2: Γενικό σχέδιο του έργου ανάπλασης Πηγή: Παγκάλου, 2013

Η ανάπλαση του Φαληρικού Όρμου σε συζήτηση

Διέκρινα ένα παρόμοιο σενάριο διατρέχοντας την ειδησεογραφία των τεσσάρων τελευταίων χρόνων σχετικά με την ανάπλαση του Φαληρικού Όρμου, που βρίσκεται σήμερα σε εξέλιξη και περιλαμβάνεται στα έργα με τα οποία «η ελληνική κυβέρνηση θέλει να μετατρέψει το παραλιακό μέτωπο από το Φάληρο μέχρι το Σούνιο σε Κόστα Ντελ Σολ, μέσα από ένα ευρύ σχέδιο που προβλέπει την πώληση δικαιωμάτων γης και την παραχώρηση υποδομών (...) και έχει στόχο την προσέλκυση επενδυτικών κεφαλαίων και τη δημιουργία χιλιάδων θέσεων εργασίας μέσα από τη συνεργασία δημοσίου και ιδιωτικού τομέα»³.

Το πλήθος των σχετικών δημοσιευμάτων μαρτυρά ότι το έργο είναι, εκτός των άλλων, ένα επικοινωνιακό γεγονός. Η εξέλιξη της «δεύτερης μεγαλύτερης επένδυσης της χώρας» παρουσιάζεται σε πραγματικό χρόνο στον οικονομικό και καθημερινό τύπο, στα life style έντυπα και στα μπλογκς. Η «αξιοποίηση» της ακτής εμφανίζεται, παράλληλα, σαν ευκαιρία για την εκδίπλωση μιας νέας αφήγησης για την πόλη της Αθήνας. Σ' αυτή τη συζήτηση τα αυτονόητα πλεονάζουν.

Αυτονόητη είναι η ανταποδοτικότητα του έργου, με δέλεαρ τη συντήρησή του στη νεοφιλελεύθερη λογική. Αυτονόητη και η σημασία του για την ανάπτυξη και την απασχόληση, στη ρητορική της οικονομικής κρίσης. Δεν διευκρινίζεται όμως το είδος της απασχόλησης. Για τους επικριτές των σύγχρονων λαμπερών αναπλάσεων, είναι μάλλον αβάσιμη η πίστη στη διά-

χυση των θετικών τους επιπτώσεων, καθώς η επίδρασή τους στην τοπική απασχόληση περιορίζεται στη φάση της κατασκευής ενώ, κατά την περίοδο λειτουργίας τους, οι θέσεις απασχόλησης είναι λιγότερες από τις προβλεπόμενες και είναι κυρίως θέσεις ανειδίκευτης, κακοπληρωμένης ή και επισφαλούς εργασίας (Loftman & Nevin, 1996, μεταξύ πολλών άλλων).

Κάτι που επανέρχεται διαρκώς στη συζήτηση είναι το μέγεθος, η πιο κρίσιμη παράμετρος στην κούρσα του ανταγωνισμού: χιλιάδες οι προβλεπόμενες θέσεις εργασίας, εκατομμύρια ευρώ που θα επενδυθούν σ' αυτήν ή την άλλη φάση του προγράμματος, χιλιάδες τετραγωνικά μέτρα για το συνεδριακό κέντρο, την όπερα, τις εγκαταστάσεις αναψυχής, χιλιάδες οι προβλεπόμενες θέσεις συνόδων, οι κλίνες, οι αφίξεις. Συγκρίσεις επενδυτικών μεγεθών και κινδύνων, λεπτομέρειες για διαπραγματεύσεις, συμφωνίες, ζητήματα διαχείρισης.

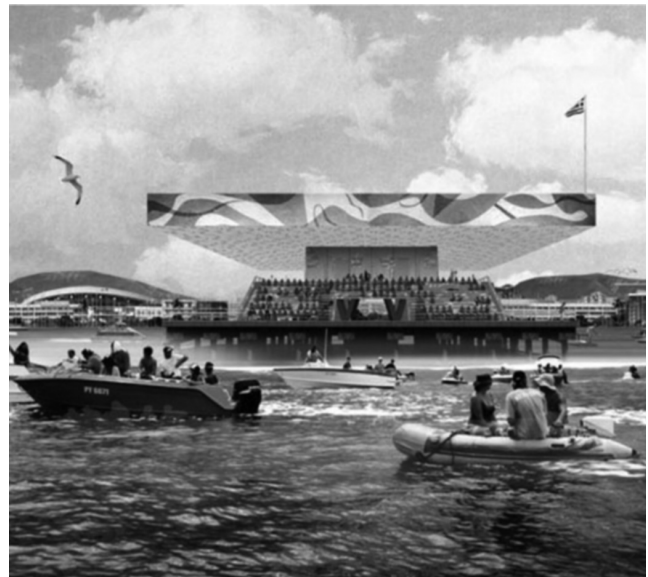
Εικόνα 3: Το κλειστό στάδιο του Tae kwondo

Πηγή: <http://www.real.gr/DefaultArthro.aspx?page=arthro&id=57480&catID=5>

Η τουριστική σκοπιμότητα του έργου είναι επίσης αυτονόητη. Παρότι το σύμπλεγμα της όπερας είναι το κέντρο της επιχείρησης ανάπλασης, μόνο τον τελευταίο χρόνο βρήκα δημοσιεύματα σχετικά με τη μουσική ή τον πολιτισμό. Πολλά αφορούσαν στις αρχιτεκτονικές και τεχνολογικές αρετές του κτιρίου της όπερας, αλλά πολύ περισσότερα στη μετατροπή του παρακείμενου κτιρίου του Τάε Κβο Ντο σε συνεδριακό κέντρο, στον ανταγωνισμό κατασκευαστικών ομίλων για την ολοκλήρωσή του και μεγάλων τουριστικών ομίλων για την παραχώρησή του. Ακόμα περισσότερα δημοσιεύματα αφορούσαν στη δυνατότητα ελλιμενισμού κρουαζιεροπλοίων στη Φαληρική

ακτή και στον τουριστικό αντίκτυπο μιας τέτοιας επιλογής. Το θέμα ήταν λοιπόν οι δραστηριότητες που θα προσελκύσει στην ακτή ένα «έργο μαγνήτης», όπως το αντιλαμβάνεται και η μελέτη που, μπροστά στο εμβληματικό κτίριο, προβλέπει ένα δεύτερης τάξης έμβλημα, μια επιθαλάσσια mega-κατασκευή με υποβλητικό νυχτερινό φωτισμό (και τουριστική χρήση). Ο διαγωνισμός για το σχεδιασμό του «τοποσήμου του Νέου Φαλήρου» πραγματοποιήθηκε το Νοέμβριο 2012, με τις επευφημίες life style και αρχιτεκτονικών περιοδικών (Pointsupreme, 2013).

Οι χορηγοί ανέλαβαν σχετικά πρόσφατα την προώθηση της πολιτιστικής σημασίας του έργου, με κέντρο πληροφόρησης και πρόγραμμα επισκέψεων στο εργοτάξιο, όπως και με προγράμματα «όπερας της βαλίτσας», κινηματογραφικά εργαστήρια και εκδηλώσεις για το βιβλίο, με στόχο «τη γνωριμία των πολιτών με το ΚΠΣΝ και τη φιλοσοφία του (...) ώστε να

Εικόνα 4: Το τοπόσημο του Φαληρικού Ορμου

Πηγή: <http://www.pointsupreme.com/content/>

ξεκινήσουν από σήμερα το διάλογο με ένα έργο που ευελπιστεί να ανανεώσει την καθημερινότητά τους»⁴. Αυτή η καμπάνια είχε όμως μικρότερη απήχηση στον τύπο, σε σχέση με τα ζητήματα των επενδύσεων και των κατασκευών.

Το θέμα που αδιαμφισβήτητα κυριαρχεί στην ειδησεογραφία είναι η σημασία της ανάπλασης για τη συγκρότηση μιας άλλης «εικόνας της πόλης», μοντέρνας και κοσμοπολίτικης, εικόνα που στοιχειοθετείται από τους tour operators με όρους αποπλάνησης,

εικόνα που υπόσχεται στον καθένα αυτό που ποτέ δεν θα έχει, τον καλεί σ' αυτό που ποτέ δε θα φτάσει και του δείχνει αυτό που ποτέ δεν θα είναι⁵. Εικόνα ανέφελη και διαρκώς καινούργια που γεννιέται στο διάστημα ενός city break ή ενός all inclusive δεκαήμερου διακοπών. Εικόνα εκτεθειμένη στο βλέμμα ενός τουρίστα βιαστικού και απαιτητικού κι ενός πολίτη που αξίζει να ζει αυτό που οφείλει να προσφέρει σε θέα (Swynegouw et al 2002:545-546). Εικόνα καθαρή από ανθρώπους - όχι από τους ιδανικούς περιπατητές που εμφανίζονται στα rendering των αρχιτεκτονικών μελετών αλλά από τους ανθρώπους που ζουν εκεί, μοχθούν εκεί, συνυπάρχουν, παίζουν, ονειρεύονται.

Η ανάπλαση της Φαληρικής ακτής εμφανίζεται να εκπληρώνει ένα παλιό και μέχρι τώρα ανεκπλήρωτο πόθο της πόλης για «επανασύνδεση με τη θάλασσα» - κάτι που δίνει στην ανάπλαση ιστορικό βάθος. Προβάλλεται επίσης η σημασία της για την αναβάθμιση της ζωής στην περιοχή - ως αναγκαιότητα. Η περιοχή όμως δεν ταυτίζεται με τους παράκτιους δήμους. Ο λόγος είναι πάντα για ένα έργο που υπακούει σε «μητροπολιτικές» προτεραιότητες, για μια νησίδα ανάπτυξης, για μια θέση πάνω στο δίκτυο κυκλοφορίας, για ένα υποκατάστατο τόπου, όπως όλα τα υπεροπτικά και παράδοξα τοπία του διεθνούς ανταγωνισμού, όλα ίδια στην προσπάθεια να ξεχωρίσουν. Ο λόγος δεν είναι για ένα τόπο αλλά για ένα εργοτάξιο που επείγει να προχωρήσει, για ένα «αστικό κενό» που πρέπει να γεμίσει, για ένα σκουπιδότοπο που πρέπει να καθαρίσει. Μόνιμη επωδός η ανάγκη επιτάχυνσης των έργων, με διαμαρτυρίες για «χρονοβόρες διαδικασίες», για γραφειοκρατικά εμπόδια. Σ' αυτά τα εμπόδια περιλαμβάνεται και η ακτιβιστική δράση απέναντι στην εμπορική χρήση της ακτής⁶.

Για τον Π. Δραγώνα (2012), «αν εξαιρέσουμε το σύντομο καλοκαίρι του 2004, η ιστορία του Φαληρικού Όρμου είναι ιδιαίτερα φτωχή, η ταυτότητα της περιοχής απροσδιόριστη και η συλλογική μνήμη της περιορισμένη, έως ανύπαρκτη (...) Αποτέλεσε δημοφιλή προορισμό μόνο για ένα μικρό χρονικό διάστημα (...) όταν στην περιοχή δημιουργήθηκαν εγκαταστάσεις αναψυχής και κτίστηκαν επαύλεις ευπόρων Αθηναίων. Ακολούθησε μια παρατεταμένη περίοδος παρακμής καθ' όλη τη διάρκεια του 20ού αιώνα». Αυτή την οπτική θα προσπαθήσω να σχολιάσω στη συνέχεια.

Εικόνα 5: Τα λουτρά του Νέου Φαλήρου
Πηγή: Παγκάλου, 2013

Τα χρόνια της αθωότητας

Η ιστορία του Φαληρικού Όρμου δεν είναι φτωχή. Ήταν το πρώτο λιμάνι της Αθήνας, απ' όπου σάλπαραν τα καράβια με τα μαύρα πανιά. Ίχνη του, που βρέθηκαν πάλι στα θεμέλια της όπερας, θυμίζουν ότι το σημερινό «αστικό κενό» ήταν πλήρες από το βάθος του χρόνου, κατοικημένο από θεούς κι ανθρώπους. Ήταν πόρος διατροφικός και μεταφορικός, μέρος της καθημερινότητας μιας πόλης θαλασσινής με έσχατο καταφύγιο της τα «ξύλινα τείχη». Ήταν για αιώνες πεδίο μαχών, χωράφια θρεμένα από τα νερά του Κηφισού, τα βαλτοτόπια του αρχαίου αλίπεδου, οι θίνες της χρυσής παραλίας, ήταν αγκυροβόλιο για τα ψαράδικα και τόπος δροσισμού για τους αγροτικούς πληθυσμούς στα «κυνικά καύματα» του μεσοκαλόκαιρου, ανάμεσα στο θέρο και τον τρύγο.

Στα νεώτερα χρόνια, η ακτή φιλοξένησε την πρώτη οργανωμένη παραλία μιας Αθήνας που ζούσε το νωχελικό της fin de siècle ανάμεσα σε πολεμικές καταστροφές, οικονομικές κρίσεις και κούρσες εκσυγχρονισμού, με τη μεγάλη ιδέα να δείχνει κατά το Βόσπορο, το κοσμοπολίτικο πνεύμα να 'ρχεται από τα δυτικά, τη βιομηχανία ν' ανηφορίζει την οδό Πειραιώς και τη φτωχολογιά να ζώνει το νεοκλασικό κέντρο από τη μεριά του Μεταξουργείου και του Κολωνού, του Βούθουλα και της Γαργαρέτας. Ο λουτρο-τουρισμός ανήκε στις καταναλωτικές πρακτικές που κληρονόμησαν τα μεσαία στρώματα, την εποχή που ο τρόμος της νοσηρότητας πλαισίωνε τις νέες μορφές διαχείρισης της σωματικότητας και του χρόνου, που παρή-

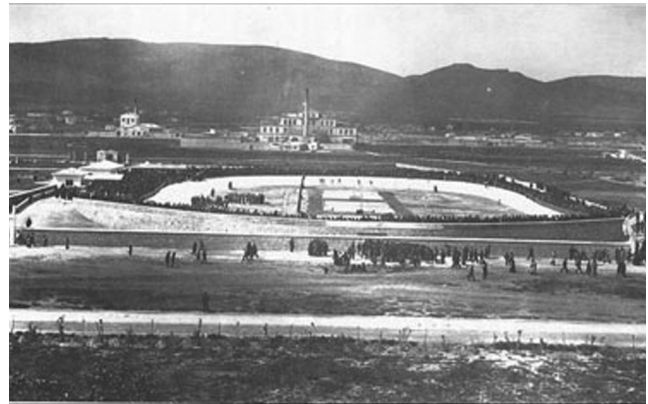
γε η αστικοποίηση (Cross, 1990). Οι τρόποι μετακίνησης είχαν κρίσιμο ρόλο σ' αυτές τις αλλαγές. Στο τέλος του 19ου αιώνα, ο σιδηρόδρομος άνοιγε τους άξονες διάχυσης των πόλεων στα προάστια και τα βαιπόρια άνοιγαν τους δρόμους του τουρισμού.

Στην οικεία αφήγηση των Κ. Μπίρη (εκδ. 1999) και Δ. Καρύδη (2006), τα λουτρά του Νέου Φαλήρου ήταν προϊόν μιας πρώτης επιχειρήσης ιδιωτικοποίησης της ακτής από την Εταιρεία Σιδηροδρόμου Αθηνών-Πειραιώς που προσπάθησε να ενισχύσει την επιβατική κίνηση με την κατασκευή και εκμετάλλευση ενός μοντέρνου πόλου αναψυχής που, σταδιακά, περιέλαβε τις κλειστές λουτρικές εγκαταστάσεις στα ρηχά του όρμου, την προκυμαία και την προβλήτα, το κομψό ξενοδοχείο με το περίπτερο μουσικής, το θέατρο και τον κήπο, το λούνα-παρκ κοντά στο σταθμό. Η δημιουργία αυτού του ελκυστικού προορισμού συνέβαλε στην ανάπτυξη της ζήτησης για υψηλού status προαστιακή κατοικία στον αντίποδα της Κηφισιάς. Αντιπροσωπεύοντας το μοντέρνο πρόσωπο της πόλης, το Νέο Φάληρο περιλήφθηκε στη διοργάνωση των ολυμπιακών αγώνων του 1896.

Η αθλητική ιδέα είχε ήδη απήχηση στο πολύπτυχο του αστικού μεταρρυθμιστικού κινήματος (Espy, 1981) αντλώντας από την εξιδανικευμένη εκδοχή της ελληνικής αρχαιότητας που υπηρετούσε τις ηγεμονικές αξιώσεις του ευρωπαϊκού χώρου και τις αξιώσεις του νεοσύστατου ελληνικού κράτους για συμμετοχή στο ευρωπαϊκό γίγνεσθαι. Η αναβίωση των ολυμπιακών αγώνων⁷ προοριζόταν για την προώθηση της αθλητικής ιδέας σ' ένα από τα διεθνή event που, στο τέλος του 19ου αιώνα, υπηρετούσαν τον ανταγωνισμό των πόλεων για οικονομικο-πολιτική προβολή (Roche, 2000).

Παρά το κόστος της (δυσβάστακτο μετά τη χρεωκοπία του 1893), η πρόταση για τη συμβολική πρώτη χωροθέτηση των αγώνων στην Αθήνα υιοθετήθηκε από το στέμμα της Ελλάδας ως πολιτική δήλωση. Η επιτυχία της διοργάνωσης θα μπορούσε να αποδείξει στο σύγχρονο κόσμο την πρόοδο του κράτους που είναι η κοιτίδα του ολυμπιακού ιδεώδους⁸. Θα τόνιζε επίσης το τουριστικό ενδιαφέρον που έχει η Αθήνα χάρη στο ευχάριστο κλίμα, τον αρχαιολογικό πλούτο της και το «φιλόξενο χαρακτήρα» των κατοίκων της (Coubertin et al., 1897). Μέσω της διοργάνωσης των αγώνων, η μεγάλη αφήγηση που συνέχει τη νεότερη ελληνική ιστορία πλαισίωσε την πρώτη τουριστική αφήγηση της πόλης.

Προσφέροντας το χώρο για το ποδηλατοδρόμιο (το σημερινό γήπεδο Καραϊσκάκη), τις εγκαταστάσεις για

Εικόνα 6: Ολυμπιακό Ποδηλατοδρόμιο στο Ν. Φάληρο, 1896

Πηγή: <http://www.superwow.gr/>

τα αγωνίσματα κωπηλασίας και μέρος της αναγκαίας τουριστικής υποδομής, η εταιρεία σιδηροδρόμων έδωσε στη Φαληρική ακτή την ευκαιρία να ζήσει για λίγες μέρες τη φαντασμαγορία, το μοντερνισμό και την εθνική ανάταση, το φίλαθλο ενδιαφέρον ανακατεμένο με φαντασιώσεις αιωνιότητας, το λαϊκό πανηγύρι συνδυασμένο με την εμπέδωση της κοινωνικής διάκρισης, με το θέαμα του «καλού κόσμου» αναδιπλασιασμένο στους αντικατοπτρισμούς του Σαρωνικού. Η δημοσιότητα ήταν ευεργετική για τα λουτρά του Νέου Φαλήρου. Με το εισιτήριο του σιδηροδρόμου, η κοσμική Αθήνα τίμησε για είκοσι ακόμα χρόνια τον τόπο απόλαυσης, μόδας και καλού γούστου που καταξιώθηκε από ένα γεγονός διεθνούς απήχησης. Με το ίδιο εισιτήριο, οι γειτονιές της Αθήνας μαθήτευσαν συλλογικά στην απογευματινή βόλτα, στην κυριακάτικη εκδρομή και το bain-mixte ανακαλύπτοντας στην παραλία τις χαρές της θάλασσας ως αστική εμπειρία. Η διάνοιξη της λεωφόρου Συγγρού, το 1904, επιτάχυνε τη συγκρότηση του παραλιακού μετώπου της πόλης.

Σύμφωνα με τον Κ. Μπίρη (1999) η παρακμή του Νέου Φαλήρου ήταν αποτέλεσμα της ρύπανσης της ακτής από βιομηχανικά και αστικά λύματα στα χρόνια του πρώτου παγκόσμιου πολέμου. Ήταν όμως, θα πρόσθετα, και σύμπτωμα του παιχνιδιού λήψης αποστάσεων που διαφοροποιεί την κοινωνική γεωγραφία των πόλεων. Αυτό το παιχνίδι τέθηκε σε λειτουργία από την ανάπτυξη του βιομηχανικού άξονα και του λιμανιού, από τη χωροθέτηση των προσφυγικών συνοικισμών

και τις συνεχείς μεταναστευτικές εισροές στην περιοχή (Μπελαβίλας, 2001). Οι νοσταλγικές αναφορές στην

Εικόνα 7: Παραλία Νέου Φαλήρου (στα χρόνια του '60;) Πηγή: <http://www.piraeuspress.gr/snapshots/story/609/Deite-positan-i-paralia-tou-N-Falirou-otan-esfuze-apo-kolumvites/>

ιστορία της φαληρικής ακτής συνήθως παραβλέπουν τις συνθήκες διαμόρφωσης της ενδοχώρας της ως χώρου ανάπτυξης μεταποιητικών χρήσεων και τόπου εγκατάστασης εργατικών πληθυσμών, υπαλλήλων, ναυτικών και βιοτεχνών, προσφύγων από τη Μικρά Ασία και μεταναστών από τα νησιά. Παραβλέπουν τα σαράντα χρόνια που η ακτή ήταν μέρος της καθημερινότητας αυτών των ανθρώπων και, ταυτόχρονα, ήταν ο πολυσύχναστος τόπος που τους έδινε πρόσβαση στις «αστικές απολαύσεις».

Σε παλιότερη έρευνα (Μάρκου, 2001) άκουσα ωστόσο τους κατοίκους της παράκτιας περιοχής να μιλούν γι αυτά τα χρόνια. Να μιλούν για βόλτες και συναντήσεις, για στιγμές καλοκαιρινής γιορτής και χειμωνιάτικης ανάπαυλας, σε μια παραλία όπου το κουδούνι του τραμ συντονιζόταν με το κουδούνι της βάρδιας στα εργοστάσια. Άκουσα για το ψάρεμα της μαρίδας του Φαλήρου, για λαϊκά κέντρα διασκέδασης μπροστά στο κύμα και για παρέες που απολάμβαναν το φεγγαρόφωτο στην αμμουδιά, πριν ταφεί κάτω από βουνά μπάζων. Μαρτυρίες για ποιότητες ζωής που οι άνθρωποι ανακαλύπτουν μέσα στον κοινό μόχθο και τις φυλάσσουν στη συλλογική μνήμη, ακόμα κι όταν δεν αποτελούν προτεραιότητες των αναπλάσεων.

Ο θερινός περίπατος της πειραϊκής περιφέρειας, ο πιο κοντινός στο κέντρο της Αθήνας τόπος για κολύμπι παρέμεινε και ο πιο δημοφιλής μέχρι τα χρόνια του '60, όταν πια ήταν μολυσμένος, χωρίς υποδομές, εκτεθει-

μένος σε πλημμυρικό κίνδυνο (Σάρρος, 2004). Αδέξια έργα αποχέτευσης μετέτρεψαν τον Κηφισό σε οχετό. Η αλόγιστη επέκταση του σχεδίου πόλης εξαφάνισε τους ελεύθερους χώρους στην παρόχθια και την παράκτια ζώνη. Η «παρακμή» ήρθε εντέλει σαν αποτέλεσμα της εγκατάλειψης που για χρόνια βίωσαν οι λαϊκές γειτονιές της Αθήνας, πολιτικά ύποπτες, διοικητικά περιθωριοποιημένες, απύσυχες από τα προγράμματα επενδύσεων. Ήταν όμως η «αναβάθμιση» αυτή που κατέστρεψε την παραλία δημιουργώντας χώρο για αναπτυξιακά έργα.

Ο καιρός των μεγάλων έργων

Ήταν η εποχή που ο τουρισμός επιλέχθηκε ως υπερόπλο της ελληνικής οικονομίας και εισιτήριο για την είσοδό της στο διεθνή ανταγωνισμό. Αναπτυσσόμενο κέντρο μεταφορών, η Αθήνα θα ήταν και το κέντρο της τουριστικής κίνησης (Burgel, 1976). Η αντιπροσωπευτική εικόνα της πόλης θα ήταν ο Φαληρικός Όρμος, τόπος με βαριά κληρονομιά και επιβλητικό ορίζοντα, στο πρώτο πλάνο της εικόνας που έχουν οι επισκέπτες από το κατάστρωμα των καραβιών, εικόνα πανοραμική του αττικού τοπίου και συνοπτική της αθηναϊκής ιστορίας με το βράχο της Ακρόπολης στο κέντρο. Στα ρυθμιστικά σχέδια που προτείνονται από την πολεοδομική πρωτοπορία της εποχής, ο Φαληρικός Όρμος ορίζεται ως «επιθαλάσσια πύλη» της πόλης. Το 1965, με επισπεύδουσα αρχή τον ΕΟΤ, πραγματοποιείται διαγωνισμός για την πολεοδομική του οργάνωση (Κούλης, 1989).

Στα τέσσερα ισότιμα βραβεία της πρώτης φάσης του διαγωνισμού⁹ προτείνεται η αντιμετώπιση της ρύπανσης και η διαπλάτυνση της ακτής με επιχώσεις πλάτους από 150 ως 300 μέτρα, γνώριμη για την εποχή στρατηγική απόκτησης γης χωρίς απαλλοτριώσεις. Προβλέπεται η εγκατάσταση ξενοδοχειακών συγκροτημάτων, συνεδριακού κέντρου, εμπορικού κέντρου, χώρων πολιτισμού, υποδομών αθλητισμού και ναυταθλητισμού, λούνα παρκ, μαρίνων μικρών σκαφών κλπ σε δύο κυρίως πόλους. Από την πλευρά της Καστέλλας χωροθετούνται οι τουριστικές χρήσεις για μεσαία εισοδήματα, το μαζικό εμπόριο και το λούνα παρκ, ενώ στο Δέλτα Φαλήρου δημιουργείται ισχυρός πόλος τουρισμού για υψηλά εισοδήματα με κλειστή πλαζ. Κατά μήκος της ακτής προβλέπονται οργανωμένες

λουτρικές εγκαταστάσεις και καταστήματα για δεκάδες χιλιάδες κολυμβητές, με την ίδια προσεκτική διαβάθμιση των εισοδηματικών κατηγοριών: Η πλαζ χαμηλών εισοδημάτων προς την Καστέλλα και αυτή των υψηλών εισοδημάτων προς το Δέλτα. Προβλέπεται ακόμα η κατασκευή πρωτεύουσας αρτηρίας για την εξυπηρέτηση των εγκαταστάσεων με ανισόπεδους κόμβους στα δύο άκρα της ακτής και σε απόσταση από τη γραμμή αιγιαλού. «Ετσι, ο αξιοποιούμενος χώρος και δεν ενοχλείται από την πυκνή κυκλοφορία και οπτικά αποκολλάται από την πίσω του περιοχή που βρίσκεται (και θα βρίσκεται για πολύ καιρό ακόμα) σε άθλια κατάσταση»¹⁰. Δήλωση που δεν μας αφήνει αμφιβολία για το ρεβανσισμό των εκσυγχρονιστικών εγχειρημάτων.

Εικόνα 8: Πρόταση Βαλσαμάκη, Δεκαβάλλα, Μπούγκου.
Πηγή: Αρχιτεκτονικά Θέματα 3/1969, σελ.251

Στη δεύτερη φάση του διαγωνισμού προκρίθηκε η μελέτη με τις πιο εντατικές χρήσεις και τις πιο εκτεταμένες επιχώσεις (μέσου πλάτους 300 μέτρων)¹¹, ελάχιστα όμως από αυτή υλοποιήθηκαν. Τα χωματουργικά έργα άρχισαν το 1968, με την κατεδάφιση των υπολειμμάτων των λουτρών του Νέου Φαλήρου. Η κατασκευή της υπερυψωμένης παραλιακής λεωφόρου

καθώς και τα έργα εκβολής του Κηφισού, άρχισαν το 1972. Η λεωφόρος ολοκληρώθηκε στις αρχές του '80 χωρίς καμιά προστασία από τις πλημμύρες που δεν έπαψαν έκτοτε να συσσωρεύουν υλικές ζημιές και ανθρώπινα θύματα στην «πίσω της» εγκλωβισμένη περιοχή, στο Μοσχάτο και την Καλλιθέα. Η αντιμετώπιση της θαλάσσιας ρύπανσης αναβλήθηκε μέχρι το 1994 που λειτούργησε ο Βιολογικός Καθαρισμός της Ψυττάλειας.

Η παραλία μετατράπηκε σε χώρο εναπόθεσης μπάζων για σαράντα περίπου χρόνια και οι κάτοικοι των όμορων δήμων έχασαν την πρόσβαση όπως και την οπτική επαφή με τη θάλασσα, απώλεια που σταδιακά πήρε τις διαστάσεις συλλογικού τραύματος. Στην πρώτη φάση της έρευνάς μου στην περιοχή το 1994 (Μάρκου, 2010), άκουσα για πρώτη φορά τους κατοίκους του Μοσχάτου να μιλούν για το «τείχος του αίσχους». Σε σπουδαστική έρευνα όμως του 1976 μπορούμε ήδη να διαβάσουμε: «Σχετικά με την παραλιακή ζώνη, το 94% αυτών που ρωτήθηκαν θέλουν την παραλία για πλαζ και αθλητισμό, δηλαδή σαν χώρο αναψυχής. Η εικόνα που έχουν συνήθως τα μεσαία και χαμηλότερα στρώματα για τον τουρισμό δεν υπάρχει εδώ, γιατί με κανένα τρόπο οι κάτοικοι δεν περιμένουν οφέλη από μια αξιοποίηση σαν αυτή που προγραμματιζόταν, ενώ από την άλλη μεριά θίγονται άμεσα χάνοντας την παραλία τους»¹².

Το 1977, η Γενική Γραμματεία Αθλητισμού προκήρυξε διαγωνισμό για την κατασκευή του Αθλητικού Κέντρου Φαλήρου, με το πρώτο βραβείο στο γραφείο «Θ. Παπαγιάννης και Συνεργάτες»¹³. Το εμβληματικό Στάδιο Ειρήνης και Φιλίας εγκαινιάστηκε το 1985 και το Μάρτη του ίδιου χρόνου έγιναν εκεί οι πανευρωπαϊκοί αγώνες κλειστού στίβου¹⁴. Ο περιβάλλον χώρος του, δύο μαρίνες και ο ανισόπεδος κόμβος κάλυψαν ό,τι θύμιζε την παλιά ακτή του Νέου Φαλήρου.

Στο μεταξύ είχε ήδη γίνει διαγωνισμός ιδεών για τη διαμόρφωση του χώρου της Ριζαρείου στο Δέλτα Φαλήρου και, λίγο αργότερα, για τη Διαμόρφωση του χώρου του Ιπποδρόμου που επρόκειτο να μεταφερθεί¹⁵, με τις βραβευμένες μελέτες να συνδυάζουν τη διαμόρφωση ενός μείζονος πολιτιστικού πόλου με χώρους γραφείων και καταστήματα, με εκτεταμένες κηποτεχνικές διαμορφώσεις και έμφαση στην επίλυση του ανισόπεδου κόμβου¹⁶. Σύμφωνα με το υλικό που παρείχε το Υπουργείο Δημοσίων Έργων, απότερος

στόχος ήταν η διαμόρφωση όλης της ευρύτερης περιοχής ως πόλου αναψυχής, αθλητισμού και πολιτισμού υπερτοπικής ακτινοβολίας με χώρους πρασίνου και αθλητισμού, ξενοδοχειακά συγκροτήματα, μαρίνες ιδιωτικών σκαφών και προβλήτες κρουαζιεροπλοίων. Αυτό που είχε οριστικά χαθεί, σε σχέση με τις προτάσεις του 1965, ήταν η προοπτική διαμόρφωσης της παραλίας για κολύμβηση.

Μια νέα μεγάλη αφήγηση και μερικές ιδιωτικοποιήσεις

Το Ρυθμιστικό Σχέδιο της Αθήνας, το 1985, επιβεβαίωσε την παραπάνω στρατηγική επιλογή. Παρά τους σχεδιασμούς όμως και με ολοένα και πιο δυσχερή τη χρηματοδότησή της, η διαμόρφωση της ακτής αργούσε να ολοκληρωθεί, ενώ τα αιτήματα των όμορων δήμων για διευθέτηση των προσβάσεων προς την παραλία και για τη δημιουργία κοινόχρηστων χώρων παρέμεναν αναπάντητα.

Η επιτάχυνση των έργων ανάπλασης χρειάστηκε το μηχανισμό ιδιωτικοποίησης που συγκροτήθηκε στο πλαίσιο της Ολυμπιάδας του 2004, για τις ανάγκες κατασκευής των ολυμπιακών υποδομών και την εμπορική αξιοποίησή τους στη συνέχεια. Η μεγάλη διοργάνωση υποσχόταν στην Αθήνα μια καλή θέση στο κυνήγι της ανταγωνιστικότητας, με μέσο το μάρκετινγκ της πόλης. Σ' αυτή την κατεύθυνση, έδινε επίσης την ευκαιρία κατασκευής μερικών εμβληματικών έργων. Το τουριστικό σλόγκαν «ζήστε το μύθο σας στην Ελλάδα» προοριζόταν να συμβάλλει, μαζί με τέτοια έργα, στην κατασκευή του brandname της πόλης που, για ακόμα μια φορά θα επικαλούταν τη μεγάλη αφήγηση της «κοιτίδας του ολυμπιακού πνεύματος» - αν όχι του ευρωπαϊκού πολιτισμού. Ας μην ξεχνάμε ότι το 1992 η Ελλάδα υπέγραφε τη συνθήκη του Μάαστριχτ, κερδίζοντας εκείνο το παλιό στοίχημα του πρίγκιπα Κωνσταντίνου για την αναγνώρισή της από το σύγχρονο κόσμο και ετοιμάζε την υποψηφιότητά της για την εκατονταετηρίδα εκείνων των πρώτων Ολυμπιακών Αγώνων που έζησε η φαληρική ακτή.

Μέσα από το παιχνίδι αυτών των επάλληλων αφηγήσεων, είναι εύλογο το ότι ο φάκελος υποψηφιότητας της Αθήνας προέβλεπε την ανάπτυξη ολυμπιακού πόλου στη φαληρική ακτή. Τα αγωνίσματα επρόκειτο να φιλοξενηθούν σε μη μόνιμες εγκα-

ταστάσεις, εκτός του ΣΕΦ, μετά από την απομάκρυνση του Ιπποδρόμου και την οριστική διαμόρφωση του χώρου σύμφωνα με τις κατευθυντήριες επιλογές του Ρυθμιστικού Σχεδίου Αθήνας και με «πράσινο» σχεδιασμό. Το Ειδικό Σχέδιο Ολοκληρωμένης Ανάπτυξης της Περιοχής (2002) προέβλεπε μάλιστα την ικανοποίηση των χρόνιων αιτημάτων των γειτονικών δήμων για αντιπλημμυρικά έργα, κοινόχρηστους χώρους και πολλαπλές προσβάσεις στην ακτή.

Ελάχιστες από τις δεσμεύσεις αυτές υλοποιήθηκαν. Στο μεταλλικό κτίριο του beach volley προστέθηκε ένα σύμπλεγμα καταστημάτων που κάλυψε όλη την ακτή της Καλλιθέας, νέα μαρίνα και νέο κλειστό στάδιο για το tae kwondo. Στο Δέλτα Φαλήρου αναπτύχθηκε μια ακόμη (ιδιωτική) μαρίνα, εμπορικό κέντρο και δυο πολυόροφα εμπορικά κτίρια. Σε πυλώνες πάνω από τον Κηφισό, κατασκευάστηκε προέκταση της Εθνικής Οδού με νέο ανισόπεδο κόμβο, σκιάζοντας την ευφορία της ολυμπιακής προετοιμασίας με τις διαμαρτυρίες τοπικών αρχών και πολιτών¹⁷ για το βαρύτατο περιβαλλοντικό αποτύπωμα και την αμφίβολη σκοπιμότητα του έργου που περιοριζόταν στο, πολιτικά επιλήψιμο, σχέδιο ασφαλείας των αγώνων. Αυτή τη φορά, το πανηγύρι δεν ήταν ανέφελο, καθώς είχε μεγάλη απήχηση στον τοπικό πληθυσμό η «Καμπάνια Αντι-2004» που συγκροτήθηκε το καλοκαίρι του 2002 από διάφορα σχήματα της ριζοσπαστικής αριστεράς, οικολόγους, και τοπικά δημοτικά σχήματα, με κεντρικό σύνθημα «το “όραμα” των Ολυμπιακών Αγώνων δεν είναι δικό μας»¹⁸.

Την επαύριο των αγώνων, το μέτωπο του Φαληρικού Όρμου ήταν αποκλεισμένο από λιμενικές εγκαταστάσεις σε όλο το μήκος του εκτός από την ακτή του Μοσχάτου, με εμπορικούς χώρους 27.000 τμ που δεν χρησιμοποιήθηκαν ποτέ, με τους ακάλυπτους χώρους χωρίς φύτευση, με πρόσθετη κυκλοφοριακή επιβάρυνση και ακόμα πιο δυσχερή την πρόσβαση στην παραλία από τις κατοικημένες περιοχές¹⁹. Επί πλέον, με τις ρυθμίσεις του «Νόμου για τη Βιώσιμη Ανάπτυξη και Κοινωνική Αξιοποίηση των Ολυμπιακών Εγκαταστάσεων»²⁰, ο χώρος της παραλίας πέρασε στην κυριότητα της εταιρείας «Ολυμπιακά Ακίνητα» Α.Ε.²¹ η οποία είχε ήδη διπλασιάσει τον προς εκμετάλλευση χώρο διευρύνοντας τη ζώνη των επιχωματώσεων.

Η εταιρεία ξεκίνησε τις διαπραγματεύσεις για την παραχώρηση του beach volley και του tae kwondo μετά από τη μετασκευή του σε συνεδριακό κέντρο. Αλληπάλληλες προτάσεις της για τη μετα-ολυμπιακή «αξιοποίηση» του χώρου με νέες αθλητικές και εμπορικές χρήσεις συνάντησαν τη σταθερή εναντίωση των αρχών και των τοπικών κινήσεων των παραλιακών δήμων που αξίωναν τη διαμόρφωση κοινόχρηστου χώρου πρασίνου στο αδόμητο τμήμα της ακτής, σύμφωνα με το ΕΣΟΑΠ του 2002. Οι κινητοποιήσεις κορυφώθηκαν το Μάη 2007, όταν επιχειρήθηκε η περίφραξη της ακτής. Στην Αθήνα αναπτυσσόταν ένα νέο είδος ακτιβισμού για την υπεράσπιση των ελεύθερων δημόσιων χώρων από τις προσπάθειες ιδιωτικοποίησης²² στις οποίες πρωταγωνιστούσαν τα Ολυμπιακά Ακίνητα.

Εικόνα 9: Το κτίριο της όπερας και της βιβλιοθήκης
Πηγή: <http://www.nationalopera.gr/>

Ο καιρός των αναπλάσεων

Το Μάρτιο του 2006, το «Κοινωφελές Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος», προσφέρθηκε να χρηματοδοτήσει τη μελέτη και κατασκευή των νέων εγκαταστάσεων της Εθνικής Βιβλιοθήκης και της Εθνικής Λυρικής Σκηνής στον κενό χώρο του Ιπποδρόμου που ανήκε στην Κτηματική Εταιρεία του Δημοσίου. Τον Ιανουάριο του 2009, το αρχιτεκτονικό γραφείο «Renzo Piano Building Workshop» που επιλέχτηκε από το χορηγό, παρουσίασε στην Αθήνα την προμελέτη του κτιριακού συμπλέγματος και του πάρκου που θα το περιβάλλει. Η σύμβαση για την κατασκευή του «Κέντρου Πολιτισμού Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος» κυρώθηκε από τη Βουλή τον Ιούλιο του 2009.

Από την κυβερνητική πλευρά και από τον τύπο έγινε δεκτή με ενθουσιασμό η εξέλιξη που επέτρεπε την αναζωογόνηση δύο κορυφαίων πολιτιστικών

θεσμών που ήταν για δεκαετίες στο περιθώριο του δημόσιου σχεδιασμού²³ ενώ, την ίδια στιγμή, πρόσφερε στην Αθήνα ένα δείγμα αρχιτεκτονικής πρωτοπορίας στο πιο ορατό της σημείο, αυτό που θα μπορούσε να είναι η «ναυαρχίδα» της ανάπλασης του Φαληρικού Όρμου. Πολιτιστικοί θεσμοί υψηλού κύρους σε θεαματικού σχεδιασμού εγκαταστάσεις αποτελούν άλλωστε πολύ συχνά τις «ναυαρχίδες» επιχειρήσεων ανάπλασης, ιδιαίτερα των παράκτιων μετώπων των πόλεων και προσφέρουν το έμβλημα της ζώνης ανάπλασης αν όχι το έμβλημα της ίδιας της πόλης, τροφοδοτώντας την τουριστική βιομηχανία και τη βιομηχανία του «υψηλού» θεάματος. Όπως σημειώνει ο M. Miles (2007:101), όταν σκεφτόμαστε την κουλτούρα και τη δημιουργικότητα ως τομείς της οικονομίας, θάπρεπε να εντάξουμε σ' αυτούς τους τομείς και το ίδιο το μάρκετινγκ των πόλεων.

Στους γειτονικούς δήμους η εξέλιξη αντιμετώπιζόταν με σκεπτικισμό. Διατυπώνονταν επιφυλάξεις για την παραχώρηση της πρωτοβουλίας για τη χάραξη πολιτιστικής πολιτικής σε ιδιωτικούς φορείς, για την απομάκρυνση της Εθνικής Βιβλιοθήκης από τα μεγάλα πανεπιστημιακά και ερευνητικά ιδρύματα στο ιστορικό κέντρο, για το κόστος της συντήρησης του έργου²⁴ που θ' αναλάβει το δημόσιο, για την ενδεχόμενη λειτουργία του ως επικοινωνιακού αντιπερισπασμού, τη στιγμή που εξακολουθούσε να εκκρεμεί η διαχείριση του αδόμητου τμήματος της ακτής.

Η απάντηση σ' αυτό δόθηκε τον Ιανουάριο του 2011 όταν η ηγεσία του ΥΠΕΚΑ παρουσίασε μελέτη πάρκου «με πλούσια μεσογειακή βλάστηση» για την παραλία του Μοσχάτου (Παγκάλου, 2013), με νέα χορηγία του Ιδρύματος «Σταύρος Νιάρχος» και την υπογραφή του Renzo Piano. Σύμφωνα με τη μελέτη, η λεωφόρος Ποσειδώνος μετακινείται προς τη θάλασσα και ταπεινώνεται ώστε να δημιουργηθούν προσβάσεις στην ακτή από τους κύριους δρόμους του Μοσχάτου και της Καλλιθέας, υλοποιώντας την ιδέα της επανασύνδεσης της πόλης με τη θάλασσα. Προγραμματίστηκε μάλιστα η ένταξη του έργου στο ΠΕΠ Αττικής (2013)²⁵ σαν σημείο έναρξης ενός «πράσινου» διαδρόμου που θα συνδέει τις δύο πιο προβλεπόμενες σήμερα επιχειρήσεις ανάπλασης στην Αθήνα (το Δέλτα Φαλήρου με την Οδό Πανεπιστημίου), μέσω της Λεωφόρου Συγγρού που ονομάστηκε «άξονας πολιτισμού».

Θα μπορούσε να είναι ένας καλός συμβιβασμός αυτός ο πράσινος, καλοσχεδιασμένος και προσβάσιμος

χώρος στη θέση της παλιάς παραλίας, με κάποιες «αντιπαροχές» με τη μορφή αθλητικών εγκαταστάσεων από το χορηγό προς το δήμο Καλλιθέας. Ωστόσο, οι τοπικές κινήσεις πολιτών επιμένουν στα σκοτεινά σημεία του σχεδίου σχετικά με την κυριότητα του πάρκου, με την αδιευκρίνιστη δομήσιμη εμπορική επιφάνεια και το ενδεχόμενο της

Εικόνα 10: Το πάρκο του Μοσχάτου

Πηγή: <http://www.skyscrapercity.com/showthread.php?p=101966249>

Στο 12ο Συνέδριο του ΣΕΤΕ «Τουρισμός & Ανάπτυξη» τον Οκτώβρη του 2013, η πρόταση για την οργάνωση «πολιτιστικών διαδρομών» για city breaks στην Αθήνα και τη Θεσσαλονίκη παρουσιάστηκε σαν μέρος της στρατηγικής για τον τουρισμό που επεξεργάστηκε η εταιρεία McKinsey. Η έκθεση συγκαταλέγει επίσης το συνεδριακό τουρισμό και την κρουαζιέρα στα «έξι βασικά προϊόντα που θα πρέπει ν' αποτελέσουν τον κύριο κορμό των επενδύσεων» σ' αυτή την κατεύθυνση (Νικολοπούλου, 2013). Αυτό εξηγεί γιατί, στο περιθώριο των εξελίξεων σχετικά με την όπερα, τα Ολυμπιακά Ακίνητα ολοκλήρωναν τη μετασκευή του σταδίου του tae kwondo σε συνεδριακό κέντρο, ενώ κυβερνητικοί παράγοντες συζητούσαν εκ νέου το ενδεχόμενο ενός λιμανιού για κρουαζιερόπλοια. Η συζήτηση δίχασε τον τύπο, το κοινό, τον επιστημονικό κόσμο, τους ενδιαφερόμενους επενδυτές, τις τοπικές αρχές, ακόμα και την κυβερνητική παράταξη, μια που τα μεγέθη τέτοιων εγκαταστάσεων δύσκολα συμβιβάζονται με τον ήπιο χαρακτήρα που προβάλλει η μελέτη ανάπτυξης και ιδιαίτερα με τη λειτουργία του πάρκου. Ανεξάρτητα όμως από την έκβασή της, η συζήτηση δείχνει ότι για το είδος του σχεδιασμού που εγκαινιάζει στην Ελλάδα ο Φαληρικός Όρμος, το σκηνογραφικό στοιχείο έχει τόσο μεγάλη σημασία ώστε να βάζει σε δεύτερο πλάνο (ή ίσως να

συσκοτίζει υπηρετώντας) τις επενδυτικές στρατηγικές. Το βέβαιο είναι ότι ένα μεγάλο μέρος αυτού του σχεδιασμού δεν θα μπει ποτέ στη δημόσια διαβούλευση αλλά θα εξελίσσεται σε αθέατους χώρους διαπραγμάτευσης οικονομικών και πολιτικών συμφερόντων, ανάμεσα σε «παίκτες» που δεν είναι υπόλογοι στις τοπικές κοινωνίες και που ελάχιστα ενδιαφέρονται για την παραγωγική παράδοση, τη δυναμική, τις συνέργειες και τις ανάγκες αυτών των κοινωνιών, για την εξοικονόμηση φυσικών και κοινωνικών πόρων, για τη διάχυση της ανάπτυξης στο χώρο και στο κοινωνικό σώμα. Όπως παρατηρεί ο Doucet (2007:19), «ο τουρισμός είναι σημαντικό στοιχείο της προοπτικής των αναπλάσεων που στηρίζονται σε έργα “ναυαρχίδες” αλλά, όπως πολλοί ερευνητές διαπιστώνουν, οι θετικές επιπτώσεις του δύσκολα γίνονται αισθητές στις φτωχές περιοχές που περιβάλλουν αυτούς τους “οχυρωμένους θύλακες αφθονίας” και εκτίθενται στα φαινόμενα εξευγενισμού που ο Ν. Smith ονόμαζε “ταξικό επαναπροσδιορισμό του αστικού τοπίου”».

Αυτό είναι το είδος σχεδιασμού που προωθείται στην Αθήνα σε συνθήκες οικονομικής κρίσης, καθώς οι μηχανισμοί ιδιωτικοποίησης εδραιώνονται με τη σύσταση του ΤΑΙΠΕΔ²⁶, το 2011, και της Εταιρείας «Παράκτιο Αττικό Μέτωπο ΑΕ»²⁷, το 2013, με στόχο την προσέλκυση μεγάλων τουριστικών επενδύσεων με δημόσιες επιχορηγήσεις, πολεοδομικές διευκολύνσεις και μονοπωλιακά προνόμια σε δημόσια και εκκλησιαστικά ακίνητα σ' όλη την ακτή του Σαρωνικού. Το πραγματικό διακύβευμα της ανάπτυξης του Φαληρικού Όρμου δεν θα γίνει φανερό παρά σε συνάρτηση με αυτή την εξέλιξη και με τον τρόπο που θα την αντιμετωπίσουν οι τοπικές κοινωνίες, αντιμέτωπες οι ίδιες με το φάσμα της απορρύθμισης των μηχανισμών αναδιανομής, κοινωνικής προστασίας και πολιτικής εκπροσώπησης, στο πλαίσιο της διαχείρισης της οικονομικής κρίσης (Χάρβει, 2007).

Η ταυτότητα του τόπου

Διαβάζουμε ότι ο εξευγενισμός προϋποθέτει την υφαρπαγή γης (Smith, 1996). Στο Φαληρικό Όρμο δεν έγιναν απαλλοτριώσεις ούτε εκδιώχτηκαν πληθυσμοί. Έγινε κάτι χειρότερο. Ένας μείζων φυσικός και πολιτιστικός πόρος λεηλατήθηκε, καταστράφηκε συνειδητά, για να αποδοθεί στον τουρισμό ό,τι είναι «μητροπο-

λιτικής σημασίας» για πολεοδόμους και πολιτικούς και ό,τι ήταν πολύτιμο και τώρα είναι αξίωση για όσους δεν ρωτήθηκαν ποτέ ούτε για την εγκατάλειψη ούτε για την αναγέννηση του τόπου τους: το νερό, ο ορίζοντας, η γεωγραφία, ως στοιχεία μιας δυναμικής που τους περιέχει, ενός τρόπου ζωής στον οποίο έχουν δικαίωμα, ενός πολιτισμού στον οποίο αναγνωρίζονται.

Η έρευνα στην περιοχή πριν από δεκαπέντε χρόνια (Μάρκου, 2001), έδειχνε πόσο η παραλία, χωματερή τότε ακόμα, ήταν πολύτιμο στοιχείο της συλλογικής μνήμης, στοιχείο μιας ταυτότητας που δεν έχει να κάνει ούτε με τις διεθνείς διοργανώσεις και τους εθνικούς πόθους, ούτε με τα έργα εξωραϊσμού και τις ανταγωνιστικές φαντασιώσεις, αλλά με ό,τι παίζεται και χάνεται και επιμένει εδώ και πολλά χρόνια από τη μέσα μεριά της παραλιακής, εκεί που μια κοινωνία συγκροτείται και αλλάζει ζητώντας, κάθε φορά με άλλους όρους, την πρόσβαση στην πόλη σαν κοινό αγαθό.

Τα έργα ανάπλασης δεν κατασκευάζονται για αυτή την κοινωνία. Όπως στη νεοφιλελεύθερη προοπτική η ανάπτυξη μπορεί να συμβαίνει παρά και σε βάρος της εργασίας, έτσι και η μεταμοντέρνα «αναβάθμιση του χώρου» μπορεί να πραγματοποιείται ερήμην ή και εναντίον των ανθρώπων που έχουν ανάγκη και δικαίωμα σ' αυτόν. Μ' όλη τη 3d τεχνολογία σχεδιασμού, οι μελέτες αναβάθμισης διαμορφώνουν χώρους δύο διαστάσεων, κτίρια που γράφουν καλά σε διαφημιστικές καταχωρήσεις και τοπία καθραρισμένα από το παράθυρο σουίτας πολυτελούς ξενοδοχείου, κομμάτια μιας αφήγησης που στοιχειοθετείται σε παζάρια συμφερόντων. Την ίδια στιγμή όμως, οι άνθρωποι και οι κοινωνίες ζητούν το λόγο, επεξεργάζονται άλλους χώρους κι άλλες αφηγήσεις, φτιαγμένες με το υλικό των μικρών καθημερινών τους ονείρων. Γι αυτό και μπορούν να καταλάβουν αυτό που οι αρχιτέκτονες και οι πολεοδόμοι παραγνωρίζουμε, για παράδειγμα, ότι ο Φαληρικός Όρμος δεν χρειάζεται φανταχτερά τοπόσημα. Έχει ήδη το δικό του, το πιο μεγάλο και το πιο λαμπρό: το ηλιοβασίλεμα.

Σημειώσεις

1. Αναφέρεται από τους Lichrou, O'Malley, Patterson (2008:35)
2. Βλ. και Rojek, 1997
3. Deal News, 13-7-2012, σελ.36. Το σχέδιο περιλαμβάνει το Ελληνικό, τις νέες εγκαταστάσεις της Εθνικής Βιβλιοθήκης και της Εθνικής Λυρικής Σκηνής που θα κατασκευαστούν στο Φαληρικό

Όρμο με κεφάλαια του Ιδρύματος Σταύρου Νιάρχου, τη μετατροπή του γηπέδου του Tae Kwondo σε συνεδριακό κέντρο και τις Αλυκές Αναβύσσου.

4. Βλ. στον ιστότοπο του Ιδρύματος Σταύρος Νιάρχος <http://snf.org/>

5. «Η βιομηχανία των ονείρων δεν κατασκευάζει όνειρα για τους πελάτες της αλλά τους πουλάει τα όνειρα των προμηθευτών της (...) Η πολιτιστική βιομηχανία αενάως εξαπατά τους καταναλωτές για αυτά που αενάως τους υπόσχεται. Η λήξη της υποσχετικής επιστολής για άντληση απόλαυσης παρατείνεται ατέλειωτα. Η υπόσχεση που συνιστά την ουσία του θέματος είναι απατηλή. Επιβεβαιώνει το ότι ποτέ δε θα φτάσουμε στο ουσιώδες, ότι το γεύμα δεν θα περιέχει παρά την ανάγνωση του τιμοκαταλόγου» (Miles, 2005: 902, αναφέροντας θέσεις του Andorno).

6. Ένα χρονολόγιο δράσεων «για να μη γίνει η παραλία τσιμέντο» στον ιστότοπο της Κίνησης Πολιτών Μοσχάτου «Μεσοποταμία» <http://www.mesopotamia.gr/> Επίσκεψη 20.3.2014

7. Πολλές τοπικές αθλητικές διοργανώσεις είχαν ήδη ονομαστεί «ολυμπιακές», όπως η Ολυμπιάδα της Δημοκρατίας στο Παρίσι (1796 – 1798) και αυτή του Λονδίνου στο Crystal Palace, το 1866. Ο Ε. Ζάππας χρηματοδότησε την πρώτη ολυμπιάδα της Αθήνας στα 1859 (Young, 1996). Στο συνέδριο της Σορβόνης, το 1894, αποφασίστηκε η διεθνοποίηση των αγώνων και η πρώτη διοργάνωσή τους στην Αθήνα (Coubertin et al., 1897).

8. Η γερμανική αρχαιολογική σχολή είχε ήδη εντυπωσιακά ευρήματα στις ανασκαφές της Ολυμπίας.

9. Τουριστική Αξιοποίηση του Φαληρικού Δέλτα, Αρχιτεκτονικά Θέματα 1/67, σελ.256-259

10. Πρόταση Αργυρόπουλου, Καλογιαννίδη, Παπαχρήστου, Τζώνου, Αρχιτεκτονικά Θέματα 1/1967, σελ.257

11. Πρόταση Βαλσαμάκη, Δεκαβάλλα, Μπογάκου, Αρχιτεκτονικά Θέματα 3/1969, σελ.250-251

12. Κεφάλα Κ., Σπίγγος Σ., Ροδάτος Β., Βήχος Τ., Μακρής Κ., 1976. Ανάπλαση της περιοχής του Φαληρικού Όρμου, περίληψη διπλωματικής εργασίας, Αρχιτεκτονικά Θέματα 10/1976, σελ.51

13. Αθλητικό Κέντρο Φαλήρου, Αρχιτεκτονικά Θέματα 12/1978, σελ.198-214

14. Στάδιο Ειρήνης και Φιλίας και Αθλητικό Κέντρο Πειραιά, Αρχιτεκτονικά Θέματα 20/1986, σελ.151-157

15. Α' Βραβείο: Α. Τριποδάκης, Β' Βραβείο: Τ.&Δ. Μπίρης. Βλ. Διαμόρφωση χώρου Ιπποδρόμου στο Δέλτα Φαλήρου, Αρχιτεκτονικά Θέματα 13/1979, σελ.278-287

16. Η πιο ενδιαφέρουσα ίσως επίλυση εντάσσεται στη μελέτη Δ. Πορφύριου, Χ. Λούπα, Leo Grier, Α. Σαμαρά που διακρίθηκε με εξαγορά.

17. Σχετικά με τις κινητοποιήσεις αυτές, που ξεκίνησαν από το 1998 και συνεχίζονται μέχρι σήμερα, βλ. στην ιστοσελίδα του Παρατηρητηρίου για τους Ελεύθερους Χώρους της Αττικής <http://www.asda.gr/elxoroii/Mosxato.htm>, της κίνησης πολιτών Κηφι-SOS <http://khfi-sos.blogspot.gr/> και της κίνησης πολιτών Μοσχάτου «Μεσοποταμία» <http://www.mesopotamia.gr/> (επισκέψεις στις 10-7-2014)

18. Καμπάνια Αντι-2004, (Αναδημοσίευση στον ιστότοπο <http://www.ardin.gr>. Επίσκεψη 10.7.2014)

19. Για ένα χρονολόγιο των ολυμπιακών έργων και των έργων ανάπλασης βλ. http://www.esperos.com/?page_id=1157 Επίσκεψη 15.3.2014

20. Ν. 3342/2005

21. Ήδη έχει απορροφηθεί από την Εταιρεία Ακινήτων Δημοσίου (ΕΤΑΔ) Α.Ε. που «έχει σκοπό τη διαχείριση, ανάπτυξη, εκμετάλλευση και αξιοποίηση της ιδιωτικής περιουσίας του Δημοσίου (...) με σύγχρονα χρηματοοικονομικά εργαλεία» Βλ. <http://www.etasa.gr/page.aspx?itemID=SPG121> Επίσκεψη 15.3.2014

22. Βλ. στον ιστότοπο του Παρατηρητηρίου Ελεύθερων Χώρων Αθήνας-Αττικής <http://www.asda.gr/elxoroι/elxoroι.htm> Επίσκεψη 10.3.2014

24 Η Εθνική Βιβλιοθήκη ήταν ακέφαλη από το 2004 μέχρι πρόσφατα, υποστελεχωμένη και με ελάχιστο προϋπολογισμό (Παπαδόπουλος, 2014).

25 Το κόστος της συντήρησης έχει να κάνει με τις ασυνήθιστα υψηλές, για την Ελλάδα, προδιαγραφές κατασκευής του έργου. Γενικότερα, το ζήτημα της συντήρησης θεωρείται κρίσιμο για τη βιωσιμότητα επιχειρήσεων ανάπλασης που στηρίζονται σε υποδομές υψηλού προφίλ, δεδομένων και των απρόβλεπτων μεταλλαγών της παγκόσμιας οικονομίας που, σε περίοδο ύφεσης, θα βάλουν σε κίνδυνο το αναπτυξιακό σχέδιο που στηρίζεται στη «νέα εικόνα της πόλης» (Seo, 2002: 121).

26 Η ένταξη δεν έγινε τελικά, για γραφειοκρατικούς λόγους, σε αντίθεση με το έργο της Συγγρού που θα ξεκινήσει χωρίς ποτέ να μπει σε διαβούλευση. Εδώ και μερικές βδομάδες, συζητείται και πάλι η ιδέα της εγκατάστασης ενός υδατοδρομίου στο Φαληρικό Όρμο, που θεωρείται χρήση ασυμβίβαστη με το πάρκο. Διατυπώνονται υποψίες ότι ο αποκλεισμός του πάρκου από το πρόγραμμα χρηματοδότησης σχετίζεται με τις διαπραγματεύσεις για το υδατοδρόμιο. Βλ. <http://www.kathimerini.com.cy/index.php?pageaction=kat&modid=1&artid=167239> Επίσκεψη 2.4.2014

27 «Το Ταμείο Αξιοποίησης Ιδιωτικής Περιουσίας του Δημοσίου αξιοποιεί την ιδιωτική περιουσία του Δημοσίου, που του έχει ανατεθεί σύμφωνα με τις διεθνείς υποχρεώσεις της χώρας και τις προβλέψεις των Μεσοπρόθεσμων Πλαισίων Δημοσιονομικής Στρατηγικής (...) προωθώντας την υλοποίηση των ιδιωτικοποιήσεων (...)» <http://www.hradsf.com/gr/the-fund> Επίσκεψη 15.3.2014

28 «Σας καλούμε να συμμετέχετε σε ένα από τα μεγαλύτερα έργα ανάπλασης στη Μεσόγειο, την αναδιαμόρφωση του Αττικού Παράκτιου Μετώπου, γνωστού και ως «Αθηναϊκή Ριβιέρα». Με τη δημιουργία της εταιρείας «Αττικό Παράκτιο Μέτωπο Α.Ε.» (...) και με σκοπό τη διοίκηση, διαχείριση και αξιοποίηση δημοσίων και ιδιωτικών εγκαταστάσεων που βρίσκονται στην περιοχή μεταξύ ΣΕΦ και ακρωτηρίου Σουνίου, οι επενδυτές θα αποκτήσουν πολυάριθμες ευκαιρίες, έχοντας τη δυνατότητα να συμμετέχουν σε έργα αναδιαμόρφωσης της περιοχής». <http://www.investingreece.gov.gr/default.asp?pid=223&la=2> Επίσκεψη 15.2.2014

Βιβλιογραφία

- Δραγώνας, Π. (2011). Φάληρο: Horror Vacqui. *GRA Review 2* σελ.40-49
- Καρύδης, Δ. (2006). Τα επτά βιβλία της πολεοδομίας. Παπασωτηρίου
- Κεφάλια Κ., Σπίγγος Σ., Ροδάτος Β., Βήχος Τ., Μακρής Κ. (1976). Ανάπλαση της περιοχής του Φαληρικού Όρμου (περίληψη διπλωματικής εργασίας). *Αρχιτεκτονικά Θέματα 10/1976*, σελ.50-52
- Κούλης, Σ. (και άλλοι) (1989). Φαληρικός Όρμος. Πρόταση Οργάνωσης Χώρου-Σχέδιο Πλαίσιο. ΟΡΣΑ
- Μάρκου, Μ., 2001. Μορφές και διαδικασίες οικειοποίησης του χώρου στο Δυτικό Τμήμα του Λεκανοπεδίου Αττικής. Η περίπτωση του Δήμου Μοσχάτου. Διδακτορική Διατριβή, Σχολή Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ
- Μπελαβίλας, Ν. (επιμ.) (2001). Προστασία και αναβάθμιση των ακτών του Σαρωνικού. Τελική έκθεση ερευνητικού έργου <http://www.organismosathinas.gr/> Επίσκεψη 6.9.2013
- Μπίρης, Κ. (1999 - 1η έκδοση 1966). Αι Αθήναι από του 19ου έως του 20ου αιώνα. Μέλισσα
- Νικολοπούλου, Ε. (2013). Good news: Ο τουρισμός το 2021 θα ξεπεράσει τα 24 εκατ. αφίξεις, κατά κεφαλήν δαπάνη 800 ευρώ και ετησίως άμεσα έσοδα 18 - 19 δισ ευρώ! <http://eiriniika.gr/gr/blog/itsgoodnews/toyrismos-kerdh.asp> 25.10.2013 Επίσκεψη 25.6.2014
- Παγκάλου, Ε. (2013). Athens Waterfront – Faleron Bay, <http://www.organismosathinas.gr/> Επίσκεψη 6.9.2013
- Παπαδόπουλος, Χ. (2014). Εθνική Βιβλιοθήκη και δημοκρατία. *Εφημ. Αυγή* 3.4.2014 σελ.57.
- Σάρρος, Μ. (2004). Αντιπλημμυρική προστασία λεκανοπεδίου Αθήνας (Κηφισός-Ιλισός). Εισήγηση στην Ημερίδα «Αντιπλημμυρική προστασία Αττικής», 2.11.2004, ΤΕΕ http://library.tee.gr/digital/m2022/m2022_sarros.pdf Επίσκεψη 8.9.2013.
- Χάρβει, Ντ. (2007). Νεοφιλελευθερισμός. Καστανιώτης
- Bianchini, F et al (1992). «Flagship projects in urban regeneration,» in Healey P et al, *Rebuilding the City*. E & FN Spon
- Burgel, G. (1976). Αθήνα, η ανάπτυξη μίας μεσογειακής πρωτεύουσας. Εξάντας
- Coubertin De, P., Philemon, T.J., Lambros, SP. P., Politis, N.G., Anninos, C. (1897). *The Olympic Games: BC 776 - AD 1896*. Beck
- Cross, G. (1990). *A Social History of Leisure since 1600*. Venture Publishing Inc. State College PA
- Doucet, B. (2007). Flagship Regeneration: panacea or urban problem? Paper presented to EURA Conference *The Vital City*, 12-14 September, 2007, Glasgow, Scotland, http://www.lib.gla.ac.uk/media/media_47909_en.pdf, Επίσκεψη 15.3.2014
- Edwards, J. (1997). Urban policy: the victory of form over substance? *Urban Studies 34(5/6)* pp.825-843
- Espy, R. (1981). *The Politics of the Olympic Games: With an Epilogue 1976-1980*. University of California Press
- Friend of Zanetti (2006), *Constructing Neoliberal Glasgow*, <http://www.variant.org.uk/25texts/neolib25.html> Επίσκεψη 8.9.2013
- Gold, J.R., Gold, M.M. (2008). Olympic Cities: Regeneration, City Rebranding and Changing Urban Agendas. *Geography Compass 2/1*, pp.300-318
- Hall, C.M. (2006). Urban entrepreneurship, corporate interests and sports mega-events: the thin policies of competitiveness within the hard outcomes of neoliberalism. *The Sociological Review 54*, pp.59-70
- Harvey, D. (1989). From Managerialism to Entrepreneurialism: The Transformation in Urban Governance in Late Capitalism. *Geografiska Annaler 71(1)*, pp.3-17
- Henry, N., Passmore, A. (1999). Rethinking «global» city centers. The example of Birmingham. *Soundings 13*, pp. 60-66

- Human, B. (1999). Kodachrome icons: Photography, place and the theft of identity. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 11(2/3), pp.80-84
- Miles, M. (2005). Interruptions: Testing the Rhetoric of Culturally Led Urban Development. *Urban Studies* 42(5/6), pp. 889-991
- Lichrou, M., O'Malley, L., Patterson, M. (2008). Place-product or place narrative(s)? Perspectives in the Marketing of Tourism Destinations. *Journal of Strategic Marketing* 16(1), pp.27-39
- Loftman, P., Nevin, B. (1996). Going for growth: prestige projects in three British cities, *Urban Studies* 33(6), pp. 991-1019
- Urry, J. (1990). The tourism gaze: Leisure and travel in contemporary societies. Sage
- Roche, M. (2000). Megaevents of Modernity: Olympics and Expos in the Growth of Global Culture. Routledge
- Rojek, C. (1997). Indexing, dragging and the social construction of tourist sights. In C. Rojek & J. Urry (Eds), *Touring cultures: Transformations of travel and theory* (pp. 52-74). Routledge
- Searle, G. (2002). Uncertain legacy: Sydney's Olympic Stadiums. *European Planning Studies* 10(7), pp. 845-860
- Selwyn, T. (1996). The tourist image: Myths and myth making in tourism. Wiley
- Seo, J-K. (2002). Re-urbanisation in Regenerated Areas of Manchester and Glasgow. New Residents and the Problems of Sustainability. *Cities* 19 (2), pp. 113-121
- Smith, N. (1996). The New Urban Frontier. Gentrification and the Revanchist City. Routledge
- Swyngedouw, E., Moulaert, F., Rodriguez, A. (2002). Neoliberal urbanization in Europe: large-scale urban development projects and the new urban policy. *Antipode* 34(3), pp. 542-577
- Young, D.C. (1996). The Modern Olympics: A Struggle for Revival. Johns Hopkins University Press.
- 1967, Τουριστική Αξιοποίηση του Φαληρικού Δέλτα, *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 1, σελ.256-259
- 1969, Τουριστική Αξιοποίηση Φαληρικού όρμου, *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 3, σελ.250-251
- 1978, Τουριστική Αθλητικό κέντρο Φαλήρου, *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 12, σελ.198-214 (κριτικό σημείωμα Κ. Καλογεράς)
- 1979, Διαμόρφωση χώρου Ιπποδρόμου στο Δέλτα Φαλήρου, *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 13, σελ.278-287
- 1986, Στάδιο Ειρήνης και Φιλίας και Αθλητικό Κέντρο Πειραιά, *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 20, σελ.151-157
- 2004, Αντίσταση στην Ολυμπιάδα της «Νέας Τάξης», Διακήρυξη της Καμπάνιας Αντι-2004, *Άρδην* 48
- 2007, Προστασία του περιβάλλοντος, άρθρο 24 του Συντάγματος. Αιγιαλοί και παραλίες ανήκουν στους πολίτες, Μπροσούρα του Δικηγορικού Συλλόγου Αθήνας
- 2012, Το σχέδιο για την «Κόστα Ντελ Σολ» από το Φάληρο μέχρι το Σούνιο. *Deal News*, 13.7.2012, σελ.36
- 2013, ΠΕΠ Αττικής, Παρουσίαση Φαληρικού Όρμου. Εισήγηση στο Αναπτυξιακό Συνέδριο Περιφέρειας για το σχεδιασμό της προγραμματικής περιόδου 2014-2020, Αθήνα, 30-4-2013, 2014-2020 <http://www.pepattikis.gr/> Επίσκεψη 6.9.2013'

Ιστότοποι

- Επενδύστε στην Ελλάδα <http://www.investingreece.gov.gr/>
- Εταιρεία Ακινήτων Δημοσίου Α.Ε. <http://www.etasa.gr/>
- Ίδρυμα Σταύρος Νιάρχος <http://snf.org/>
- Κίνηση Πολιτών Μοσχάτου «Μεσοποταμία» <http://www.mesopotamia.gr/>
- Κίνηση Πολιτών Κηφισο-SOS <http://khfi-sos.blogspot.gr/>
- Παρατηρητήριο για τους Ελεύθερους Χώρους της Αττικής <http://www.asda.gr/>
- ΤΑΙΠΕΔ <http://www.hradf.com/>
- Φίλοι του Παναθηναϊκού Ομίλου Καλλιθέας <http://www.espos.com>
- Pointsupreme <http://www.pointsupreme.com/content/urban/151-faliro-pier.html>

Ανώνυμες δημοσιεύσεις

- 1967, Τουριστική Αξιοποίηση του Φαληρικού Δέλτα, *Αρχιτεκτονικά Θέματα* 1, σελ.256-259